

Jezik Kozarčevih komedija

Sanda Ham¹

Prvi je put komedija Josipa Kozarca *Tartufov unuk* objavljena u *Slavjanskom almanahu* 1879., a drugi put u Sabranim djelima Josipa Kozarca pola stoljeća poslije. Uz drugo objavljivanje *Tartufova unuka*, tada su prvi put objavljene komedije *Tuna Bunjavilo* i *Turci u Karlovcu*. O svim se trima komedijama do sada pisalo, ali kao o dramskim i/ili književnim djelima, a na njihov se jezik nije obraćala pozornost. Jezik tih komedija mogao bi biti osobito zanimljiv književnoj povijesti jer je jezik prvoga izdanja bitno različit od ponovljenoga, a pomnija jezična analiza komedije *Turci u Karlovcu* dovodi i do sumnje u Kozarčevo autorstvo.

U radu se opisuje jezik navedenih komedija, uspoređuje se međusobno, ali i s proznim Kozarčevim djelima.

Ključne riječi: komedije Josipa Kozarca, hrvatska književnojezična norma XIX. st., hrvatski jezik tridesetih godina XX. st., jezične prilagodbe.

Uvod

Josipu se Kozarcu pripisuje nekoliko drama, osim triju objavljenih (*Tartufov unuk*, *Tuna Bunjavilo*, *Turci u Karlovcu*) tu su dvije drame u rukopisu (*Alboin i Rozamnuda*, *Ježuita*) i nekoliko drama nepoznata nam naslova o kojima Kozarac govori u svojim pismima Petru Markoviću (Marković, 1951), a svoje

„tri četiri komedije, od kojih je jedna tiskana u »Sveslavenskom almanaku« pod naslovom »Tartufov unuk«.“ (Klaić 1905: 194)

sposminje u pismu Vjekoslavu Klaiću.

---

¹ Prof. dr. sc. Sanda Ham, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Lorenza Jagera 9, 31000 Osijek, Hrvatska. E-pošta: sanda.ham@gmail.com

Drame (nepoznata nam naslova) koje spominje u pismima Markoviću književna povijest i teorija različito tumače. Zdenka Marković, tumačeći i komentirajući pisma, smatra da riječ o jednoj nepoznatoj komediji; jedna da je komedija *Turci u Karlovcu*; jedna da je nastala tako da je Kozarac „od dviju zasnovanih komedija, stvorio – jednu“ (Marković, 1951, 227), odnosno da je od komedije *Ježuita* i još jedne nepoznate o očevima i sinovima nastala komedija *Tartufov unuk*. Ivo Bogner (1966) osporava da je u pismima riječ o *Turcima u Karlovcu*, smatrajući da Kozarac govori o komediji koja nam je nepoznata, ali tumačenje podrijetla *Tartufova unuka* ne osporava. Bogner smatra da je Kozarac autorom više komedija nego što nam je poznato, pozivajući se na Klaića (1905) i Kozarčeva pisma, zaključuje:

„... može se sa sigurnosti zaključiti da je Kozarac napisao više komedija nego što je to bilo do sada poznato.“ (Bogner, 1966, 43).

Ipak, i pola stoljeća poslije još uvijek sa sigurnošću ne možemo reći koliko je Kozarac napisao drama pa čak ni to jesu li objavljene komedije koje mu se pripisuju doista njegove.

Rukopise drame čini se da su zauvijek izgubljene. Naime, prema riječima Dionizija Švagelja (1979), drame su bile u rukopisnoj ostavštini Josipa Kozarca pohranjenoj u vinkovačkoj knjižnici, a kako je u srpskom bombardiranju knjižnica uništena, uništeni su i rukopisi. Istini za volju, za potrebe sam svoga doktorskoga rada sve te rukopise preslikala 1990. (i preslike 1992. vratila u knjižnicu), ali među njima nije bio dramskih tekstova, pa ni nacrtaka. Švagelj govori o trima rukopisnim dramama, objavljenima trima pripisuje i te rukopisne tri pa je riječ o šest drama:

„Četvrti Kozarčev dramski tekst je »Alboin i Rozamunda«, drama u pet činova. Do smrti Josip Kozarac čuva skicu ove drame... Očigledno je Josip Kozarac uzeo građu iz djela Paulusa Diakonusa (suvremenika Karla Velikoga), da bi napisao, ovoga puta po uzoru na Shakespeareovog Othella, jednu specifičnu psihološku povijesnu dramu. Ovaj rukopis nacrtava drame s odlomkom iz prvog čina nalazio se u obitelji Šporer-Kozarac, što bilježi i Štampar u »Djela Josipa Kozarca«, Zagreb 1950, na stranici 41, ali bez navođenja u daljem tekstu. Sada je rukopis pohranjen u Gradskoj knjižnici u Vinkovcima. Vrlo je vjerojatno da je tekst zbog izuzetno velikih teškoća čitanja ostao i iz tog razloga do sada neobjavljen. Kozarac je rukopis učinio na običnom bankovnom papiru tintanom olovkom vrlo sitno, s mnogo skraćena... Peti dramski tekst Kozarčev je drama »Ježuita«. Tekst prvi puta spominje dr. Vladimir Kesterčanek kao zatečen dokumenat u Kozarčevim Shakespeareovim djelima. Kasnije je rukopis izgubljen. Nacrt drame koji se nalazio priložen u Kozarčevim Shakespeareovim djelima imao je osam stranica... Pregledavajući ostavštinu Josipa Kozarca pronašli smo i jednu Kozarčevu skicu (fragmenat) nenapisane komedije koja se odnosila na humorističko-satirički prikaz onovremenskog vinkovačkog elitnog kruga.“ (Švagelj, 1979, 277–279).

Tri objavljene Kozarčeve drame, dvije uprizorene, u svoje je vrijeme kazališna i književna kritika popratila, a i danas su nadahnuće istraživačima. Prvi pisani trag o komedijama nalazimo 4. studenoga 1878. u *Narodnim novinama*, a posljednji u radu Ivana Trojana *Uprizorenja komedija Josipa Kozarca* iz 2007. Opširnije su o njegovim komedijama kao o književnim tekstovima pisali Josip Bogner (1934), Emil Štampar (1950, 1964), Ivo Bogner (1966), Dionizije Švagelj (1979), Branko Hećimović (1979), Krešimir Nemeć (1997). Svi su autori jednoglasni – *Turci u Karlovcu* i *Tuna Bunjavilo* nezrela su početnička djela (čak i loše uprizorena), ali *Tartufov unuk* zaslužuje bolju ocjenu i najbolja je od triju komedija. Ipak, *Tartufov* se *unuk* nije uprizoren, a usprkos lošim kritikama, Tuna Bunjavilo bio je na pozornici tri puta – 1879. u Zagrebu, 1969. u Osijeku i 2015. u Požegi.

Uza sve radove o Kozarčevim komedijama, o njihovu jeziku nije nitko pisao sustavno i potanko. Nešto napomena o jeziku *Tartufova unuka* i *Tune Bunjavila* pronaći ćemo u Švagelja (1979) i Batušića (1986), ali riječ je o usputnim napomenama i prosudbama o slavonizmima koji se uobičajeno pripisuju Kozarcu. Cjeloviti opis Kozarčeva jezika, doktorski rad *Jezik Josipa Kozarca* kao građu ne uzima Kozarčeve drame. (Ham, 1993)

Tartufov unuk

Komedija *Tartufov unuk* objavljena je 1879. u *Slavjanskom almanahu* od 267. do 320. str. pod naslovom: *Tartufov unuk. Komedija u 5 činah*. Tekst nije potpisan, a u sadržaju je naznačeno samo K. *Slavjanski* je *alamah* imao 8 dijelova na osam jezika i jezicima pripadajućim pismima (ruski, maloruški,² češki, slovenski,³ slovenski, hrvatski, srpski, bugarski), a samo su u hrvatskom dijelu svi autori potpisani početnim slovom prezimena.⁴ Tri su hrvatska autora: C (*Da tebe nije*), K (*Tartufov unuk*) i L (*Tko?*).

Bez obzira što *Tartufov unuk* ne nosi puno ime i prezime svojega autora, u autorstvo Josipa Kozarca ne treba sumnjati – sam svjedoči o svom autorstvu u svojoj *Autobiografiji*:

„Tako je došlo, da sam ovamo pisao PRIČE DJEDA NIKE, male gospodarstvene crtice u obliku pripovijetice, a onamo opet komediju u jamskim stihovima TARTUFOV NAUK, koja je izašla u sveslavenskom almanaku, što su ga god. 1878. slavenski djaci izdali u Beču.“ (Kozarac, 1900, 4).

2 Ukrajinski.

3 Slovački.

4 U Slovenskom je dijelu jedan X., a ostalih je osam autora potpisano punim imenima i prezimenima.

Tri su pogriješke u navodu, komedija je *Tartufov unuk*, a ne *nauk*;⁵ godina je 1879., a ne 1878.; almanah je *Slavjanski almanah*, a ne *sveslavenski almanak*.⁶ Svoje je autorstvo potvrdio i u pismu Klaiću, ali sada s točno napisanim naslovom komedije (Klaić, 1905: 194).

Tartufov unuk objavljen je još jednom, u Velikanovićevu izdanju 1939.⁷ Velike su jezične razlike između dvaju izdanja.

Poznato je da se Josip Kozarac, kao i svi hrvatski književnici iz druge polovice XIX. st., služio jezikom zagrebačke filološke škole (Ham, 1993, 2009). Najizrazitije su obilježja toga jezika nesinkretizirani padežni nastavci za množinu. Pravopis je morfonološki uz izrazito rastavljeno pisanje, osobito prijedloga od imenica i zamjenica, a slovopisne su posebnosti u bilježenju dvoglasnika kao *ie*, *ć* kao *tj*, *đ* kao *dj* ili *gj* (u tuđica). Fonema pa onda ni slova *dž* zagrebačka norma ne poznaje. U vrijeme Kozarčeva stvaralaštva, muklo è uz slogotvorno *r* bilo je napušteno pa se piše, primjerice, *hrvatski*, a ne *hèrvatski*. Sva se ta obilježja prepoznaju u *Tartufovu unuku*, a glavnina je tih obilježja u Velikanovićevu izdanju promijenjena do sklada s maretićevskom normom koja je tada bila na snazi. Dalibor Brozović takav postupak naziva krivotvorenjem:

„Radi se dakle naprosto o jednom krivotvorstvu i o obmani, jer je zaista nečuven apsurd da se pisci iz druge polovice 18. stoljeća izdaju s jezično autentičnim tekstovima, a oni iz druge polovice 19. stoljeća da se adaptiraju!“ (Brozović, 1996, 113).

Je li ovdje riječ o krivotvorenju ili priređivačkom jezičnom nemaru, ne može se sa sigurnosti reći jer nam Velikanović nije uspio protumačiti svoj priređivački postupak. Naime, Velikanović je preminuo 1940. i knjiga u kojoj je trebao napisati predgovor cijelom Kozarčevu izdanju (*Pjesme sa autobiografijom*) izlazi 1941. bez predgovora i bez tumačenja.

Što je prilagodba učinila Kozarčevu tekstu *Tartufova unuka* može se jasno vidjeti već u Prvom prizoru Prvoga čina. Usporedni tekstovi iz 1879. i 1939. donose se u Tablici 1. Kurzivom su istaknuti oblici koji su mijenjani.⁸

5 U Ujevićevim je *Plodovima srca i uma* komedija spomenuta pod istim pogrešnim nazivom: *Tartuffov unuk*. (Ujević, 1941, 264).

6 Je li pogriješio Kozarac ili Život u kojem je tiskana Kozarčeva autobiografija, ne znamo.

7 Iso Velikanović urednik je Kozarčevih sabranih djela koja su objavljena u deset knjiga (maloga formata), objavljujvana su od 1934. do 1941. Izdavač je St. Kugli. Knjiga *Tartufov unuk i druge drame* objavljena je 1939.

8 Promjena malih slova u velika u pisanju likova nije kurzivirana jer nije važna za opis.

Tablica 1. Usporedni tekst *Tartufova unuka* 1879. i 1939.

<i>Tartufov unuk, Slavjanski almanah</i> 1879: 269	<i>Tartufov unuk i druge drame</i> 1939: 10
<p>Čin prvi, <i>Prizor prvi.</i> Soba kod Petra; na zidu jedna Ticijanova slika. Petar, dva <i>gradjana</i>, zatim Marta. Petar. Vi ste ljudi valjda čuli za mog susjeda? Oba. Jesmo, jesmo! To čitav <i>sviet</i> zna za tog pobožnog čovjeka. Prvi. <i>Pripovieda</i> mi moja žena kako je neki dan <i>liepo</i> govorio pa grdi, kaže, žene i djevojke. Petar. A pravo i ima. Drugi. A što veli o <i>ženah</i>? Prvi. Vi momci, veli, idete <i>na večer djevojkam</i> pa ih štipate... Mislite li, da božje oko obnoć ne vidi? Marta. A što ste se uzbrbljali o tom <i>svetcu</i> a osobito ovaj moj! Anka. Ho! <i>sladki</i> moj!</p>	<p>Čin prvi, <i>Prizor prvi.</i> Soba kod Petra; na zidu jedna Ticijanova slika. PETAR, DVA <i>GRAĐANINA</i>, zatim Marta. PETAR. Vi ste ljudi valjda čuli za mog susjeda? OBA. Jesmo, jesmo! To čitav <i>svijet</i> zna za tog pobožnog čovjeka. PRVI. <i>Pripovijeda</i> mi moja žena kako je neki dan <i>lijepo</i> govorio pa grdi, kaže, žene i djevojke. PETAR. A pravo i ima. DRUGI. A što veli o <i>ženama</i>? PRVI. Vi momci, veli, idete <i>navečer djevojkama</i> pa ih štipate... Mislite li, da božje oko obnoć ne vidi? MARTA. A što ste se uzbrbljali o tom <i>svecu</i> a osobito ovaj moj! ANKA. Ho! <i>slatki</i> moj!</p>

Velikanović je mijenjao slovopis (*dj* > *đ*, *ie* > *ije*); pravopis (*svetca* > *sveca*, *sladki* > *slatki*), rastavljene prijedloge i imenice sastavljao (*na večer* > *navečer*); padežne nastavke (L mn. *o ženah* > *o ženama*, D. mn. *djevojkam* > *djevojkama*). Promjena padežnih nastavaka nije dosljedna. Naime, Kozarac je svoju komediju (uglavnom) pisao u jedanaestercu („u jamskim stihovima,“ kako sam kaže) pa gdje je zbog čuvanja broja slogova potreban kraći oblik (a to je izvorni Kozarčev stariji, nesinkretizirani nastavak), Velikanović ga ne mijenja. Pokazuje to Tablica 2. na primjeru nesinkretiziranoga nastavka za D mn.

Tablica 2. Usporedni tekst *Tartufova unuka* 1879. i 1939., dativ množine

<i>Tartufov unuk, Slavjanski almanah</i> 1879: 273	<i>Tartufov unuk i druge drame</i> 1939: 17
<p>Pa k tomu jošte kakav li je dobar! Od svojih usta zalogaj će dati Prosjaku; svakog ćedna u kuhinju I po sto metne <i>sliepcem</i> novčića. Pol svoga novca <i>siromakom</i> dieli.</p>	<p>Pa k tomu jošte kakav li je dobar! Od svojih usta zalogaj će dati Prosjaku; svakog ćedna u kuhinju I po sto metne <i>sliejpcem</i> novčića. Pol svoga novca <i>siromakom</i> dijeli.</p>

Promjena nesinkretiziranoga nastavka *-em* (*sliepcem*) i *-om* (*momkom*) u sinkretizirani nastavak *-ima* (*slijepcima* i *momcima*) pretvorila bi jedanaesterac u dvanaesterac pa su očito ovdje nesinkretizirani nastavci u Velikanovića nepromijenjeni radi stihotvorne uloge.⁹

Navedena jezična obilježja opća su obilježja hrvatskoga književnoga jezika u XIX. st. i u Kozarčevu jeziku nema slovopisnih, pravopisnih i morfoloških posebnosti kojima bi se razlikovao od svojih suvremenika.

Sintaktičkih osobitosti, u odnosu na maretićevsku normu kojoj je Kozarčev jezik prilagođavan, skoro da i nema. Moglo bi se govoriti o češćoj upotrebi predikatnoga imena u instrumentalu u jeziku zagrebačke škole, ali to je ipak stilsko pitanje – pisac slobodno bira padež imenskoga predikata, izbor je između normativno valjanih likova.¹⁰ Primjerice, izrazito je obilježje Šenoina jezika¹¹ česta upotreba predikatnoga imena u instrumentalu, dok je u Kozarca to posve rijetko. Samo na prve dvije stranice Šenoine pripovijesti *Turci idu* potvrđuju se četiri rečenice s predikatnim imenom u instrumentalu:

„Cetin... se u poviesti našoj *slavnim mjestom zove... Budem kadetom* slunjske regimente, *budem i laćmanom* ili kako vi pisci velite *poručnikom*.“ (Šenoa, 1878, 473)

„Objijajući unakrst sviet priučih se, hvala bogu, i toj nevolji — *postah i nadporučnikom*. Ta slavna fortica i nije za drugo sazdana bila, nego da *bude* za turske provale krajiškomu narodu *kakovim takovim zaklonom*.“ (Šenoa, 1878, 474),¹²

a u Kozarčevu *Tartufu* samo su tri takva primjera na 38 stranica teksta:

„Kad misli mene *ludom svojom držat*.“ (283), „Kad takvog mladca *zetom zvati mogu*“ (292), „*Rugobom bijah* danas cielog svieta“ (307).¹³

Kada je o leksiku riječ, o jeziku Kozarčeva Tartufa, Švigelj kaže sljedeće:

„... ali Kozarčev Tartuf, iako bez stvaralačkog duha svoga uzora, ostaje zanimljivo djelo i s lingvističke i s književnopovijesne strane. Pri tome mislimo i na slavonizme koji se očituju u jeziku, stilu, u tipičnim uzrečicama...“ u nizu slavonizama srest ćemo npr. naročito često oblik: »nekate« (»nekate me tako

9 Valja napomenuti da je u Kozarca *ie* u *sliepcem* dvosložno. U cijelom tekstu Kozarac inači, jednosložni *i*/ili dvosložni izgovor upotrebljava stihotvorno. Primjerice, u stihu na istoj stranici *ie* je jednosložno: *Za cio sviet se čovjek mora molit*. Budući da je Velikanović Kozarčevo *ie* mijenjao u *ije* i u Velikanovića je *ije* jednosložno *i*/ili dvosložno, ovisno o stihotvornosti.

10 O stilskoj vrijednosti predikatnog imena u instrumentalu vidi: Rišner, 2002.

11 O Šenoinu jeziku vidi: Kalenić, 1965; Katičić 1999.

12 Doista je riječ o stilskom izboru jer se u svim primjerima instrumental može zamijeniti nominativom.

13 U prvom je primjeru instrumental zamjenjiv prijedložnim izrazom *za*+akuzativ (a ne nominativom), u drugom i trećem noninativom. Upotreba instrumentala u službi predikatnoga imena pokazat će bitnom pri opisu jezika komedije *Turci u Karlovcu*.

nikad zvati«), »među svimi« (»mjesto među svimi sveci na nebu i zemlji«), »pako« (»ni isti pako nije tako zloban«), »Oti« (»oti lijepi stvori, ote zute stvarce«, tj. dukati), »Zakaljo« (»zakaljo cipele«) i sl.“ (Švagelj, 1976, 216).

U literaturi o Josipu Kozarcu i inače se obično tvrdi da mu je jezik prepun dijalekatnih oblika.¹⁴ Da tomu nije tako lako se može dokazati.¹⁵ Kada je riječ o gornjim primjerima, valja reći da se *nekate* potvrđuje, primjerice, i u Josipa Eugena Tomića; *pako* je uobičajeno u Kozarčevih suvremenika; *među svimi* je nesinkretizirani instrumental množine uobičajen u jeziku zagrebačke škole,¹⁶ pa tako i u Kozarčevih suvremenika; *zakaljo* je razgovorni oblik glagolskoga pridjeva radnoga glagola *zakaljati* koji nije izričito dijalekatni, a ni slavonski.¹⁷ Ipak, valja upozoriti na oblike pokazne zamjenice s protetskim *o*: *otaj*, *ota*, *oto* i prihvatiti Švageljevu tvrdnju. Kozarac ih upotrebljava u svim svojim djelima, a ne samo u *Tartufovu unuku* (Ham, 2011). Prema Ivšićevu opisu (1913), takvi su oblici obični u posavskom govoru, pa bi se onda zaključiti moglo da je u Kozarca riječ o dijalekatnom utjecaju. Poglavitito jer norma XIX. st. ne bilježi oblike s protetskim *o*, a Kozarac ih ne upotrebljava stilotvorno, kao jezičnu karakterizacija likova,¹⁸ nego su potvrđeni u neutralnim dijelovima teksta, pripovijedačevim. *Otaj*, *ota*, *oto* oblici su uobičajeni u slavonskih književnika XVIII. st. (Maretić, 1910, 176; Ivšić, 1913, 372) pa u Kozarca mogu biti i protežitost književnojezične tradicije. Na taj zaključak navodi i to što u Kozarca i inače nema dijalekatnih oblika zamjenica, pa ni pokaznih.

Tuna Bunjavilo

Kozarčeva je druga objavljena komedija danas općenito prihvaćena pod naslovom *Tuna Bunjavilo*, iako se njezin naslov pojavljivao u različitim likovima:

Anonimno, *Obzor*, 1879. – Tunja Bunjavlo

Anonimno, *Dom i sviet*, 1894. – Tunja benavilo¹⁹

Andrić, 1895. – Toma Bunjavilo

14 Vidi: Štampar 1950, Sekereš 1984.

15 O odnosu dijalekta i Kozarčeva jezika opširnije vidi: Ham, 2009; Ham, 2009a.

16 Švageljeva je građa bila komedija u Velikanovićevu izdanju iz 1939. gdje je jezik mijenjan, a opisivani je nesinkretizirani nastavak nepromijenjen radi stihotvorja. Budući da bez izvornika nemamo spoznanju da su svi nastavci nesinkretizirani, taj jedan čini se kao dijalektizam. Međutim, on pripada starijemu hrvatskomu jeziku i to ne kao dijalekatni, nego književnojezični.

17 Za primjere vidi *Hrvatsku jezičnu riznicu Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*: riznica.ihj.hr

18 Opširnije o Kozarčevoj jezičnoj karakterizaciji likova vidi: Ham, 2009a.

19 Malo je početno slovo u *benavilo* zapisano u *Domu i svietu*.

Šurmin, 1898. – Tunja benavilo²⁰

Ivakić, 1907. – Tunja Banjavilo

Ogrizović, 1907. – Tunja Bunjavilo

Georgijević, 1934. – Tunja Benavilo

Velikanović, 1939. – Tuna Bunjavilo.

Komedija je prikazana u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu 16. ožujka 1879., a objavljena je tek pola stoljeća poslije u Sabranim djelima Josipa Kozarca urednika Ise Velikanovića u knjizi *Tartufov unuk i druge drame*, 1939. Na kraju teksta Velikanović je napisao: „Kazališni prijepis“ 1879. Međutim, tekst nije potpisan i komedija je ostala neautorizirana. Prvi prikaz u Obzoru (Anonimno, 1879), već dan nakon uprizorenja, o komediji govori bez imena autora. Kozarac nije samomu sebi pripisao izravno tu komediju, tek piše Petru Markoviću:

„Kako sam Vam već prije pisao poslao sam g. Grloviću nekakovu posu u 2 čina – al odgovora žalibože ne dobih još nikakova.“ (Marković 1951, 233).

Ivo Bogner smatra tu Kozarčevu rečenicu dokazom autorstva. Naravno, navodi još činjenica koje idu u prilog tvrdnji da je Kozarac autorom *Tune Bunjavila*²¹ (Bogner, 1966, 41–44). Bez obzira na sve, činjenica jest i da je komedija ostala nepotpisanom.

Na temelju jezičnih obilježja nije se pokušalo potvrditi ni osporiti autorstvo. Već su prvi koraci u tom pokušaju onemogućeni – slovopis, pravopis, morfološko ustrojstvo Kozarčeva jezika prilagođeni su maretićevskoj normi. Je li tomu tako bilo već u kazališnom prijepisu koji je bio predložak Velikanoviću – to ne možemo znati jer prijepis nije sačuvan. Poznavajući Kozarčev jezik i sudbinu njegova jezika u XX. st. može se tvrditi da mu je u *Tuni Bunjavilu* jezik mijenjan jer je Kozarac sva svoja djela napisao zagrebačkom književnojezičnom stilizacijom; ako je iste godine napisao *Tunu Bunjavila*, 1879. i *Tartufova unuka* tom stilizacijom, nije logično da bi *Tunu Bunjavila* pisao maretićevskom i brozovskom stilizacijom, tim više što Brozova pravopisa (1892) i Maretićeve gramatike (1899) tada još nije bilo. Dobro je napomenuti da je Kozarac u Vinkovcima maturirao školske godine 1875./1876. i to na hrvatskom jeziku (Marijanović, 2016, 115), a tadašnji je hrvatski službeni jezik bio onaj zapisan u Veberovoj slovnici (1876) i/ili Mažuranićevoj (1869) – dakle, zagrebačka je stilizacija bila školska.

20 Malo je početno slovo u *benavilo* zapisano u Šurmina.

21 Dalje u tekstu: *Tuna*. Ravnim slovima pišem Tuna kao ime lika u komediji.

Koliko je u *Tuni* Kozarcu mijenjano, ne možemo znati. Zbog toga nije smisleno opisivati gramatičko ustrojstvo jer ne bismo opisivali Kozarčevo, nego priređivačevo – kazališnoga prepisivača ili Velikanovićevo.

Valja napomenuti da u *Tuni* nema Kozarčeva protetskoga *o* uz pokazne medijalne zamjenica, *otaj, oto, ota* – kao što je to naprijed opisano u ovom radu uz *Tartufova unuka*:²²

„I to je da – al nije *oto* prvo.“ (*Tartuf*, 277), „A *otoj* sreći ja sam otac, je li“ (*Tartuf*, 312)

„...da se što god množe napisat, da drugi *to* ni ne vide ni ne znaju pročitat, sigurno ne bi ni on *to* uradio.“ (*Tuna*, 99).

Međutim, ti primjeri ne dokazuju Kozarčevu autorstvo, ni narav prilagodbe: rečenica iz *Tartufa* (277) ima oba lika, i *to* i *oto*. Uz to, protetsko *o* nije samo Kozarčevo, potvrđuje se u brojnih hrvatskih književnika, od Zoranića do kraja XIX. st.²³ U usporedbi s Tartufom, predikatnoga je instrumentalala još manje, potvrđuje se tek jedan: „Poštenoga mi onoga junačkoga djela, s kojega sam postao pandurom.“ (*Tuna* 123–124).

Batušić tvrdi da se u *Tuni*

„Slavonija ne odražava tek ambijentalno, već gotovo motorički djeluje na razini scenskoga govora – od leksike do sintakse...“ (Batušić, 1986, 258).

Kada je o sintaksi i leksiku riječ, pretpostavljajući da prepisivač nije mijenjao tekst, tomu je doista tako, osobito u Tuninim dijalozima. Oni su u jednostavnim, kratkim rečenicama. Razgovornih je (dijalekatnih) leksema mnogo: *vorint* > *forint*, *žvetac* > *svetac*, *žvatovi* > *svatovi*, *vala* > *hvala*, *Halt!* > *njem. stani!*, *grajcara* > *krajcara*, *prosvitlili* > *prosvjetlili*, *ko* > *kao*, *guto* > *gutao* i sl., ali nisu dosljedno upotrijebljeni. Tako se, primjerice, uz *žvetac* potvrđuje i *svetac* – ali, doista se ne može znati što je tu izvornoga, a što je prepisivačevo. Uz to, i u didaskalijama je razgovornih riječi – *kesi se* > *smije se*, *gleđe* > *gleda*. U didaskalijama su i starije hrvatske riječi za *fotografiju* – *svjetlopis*, za *pozornicu* > *pozorište*.

Kritika je Kozarčevu stilu prigovorila da *Tunu*²⁴ preopterećuje „stalnim priječicama i gestama, a da za to ne daje dubljega psihološkog obrazloženja“ (Bogner, 1934, 261). U *Tuni* su dvije „priječice“ – stalni Tunini frazemi kojima se često služi: *nek se pase* i *najedat obadva trbuška i gornji i doljnji*. Jesu li stilski primjereni ili ne, ostavljam kazališnoj kritici na prosudbu, ali jezično su zanimljivi i znakoviti. Frazem *najedati obadva trbuška i gornji i doljnji* (dobro se najesti), izreći će *Tuna* i u *Šolda* (kada oponaša *Tunu*):

22 Dalje u radu *Tartuf*.

23 http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/showrest_?kwic.6.1.6797.0.99.Cijelih

24 *Tuna* Bunjavilo – lik u istoimenoj komediji.

„TUNA: Danas nedjelju dana je svetac, pa vala Bogu, barem ću najedat (najest) obadva trbuška, i gornji i doljnji. (Pokazuje na trbuh).“ (*Tuna*, 106)
 „TUNA: ... pa bih se najedo (najeo) – obadva trbuška, i gornji i doljnji.“ (130)
 TUNA: Al ću se najedat: obadva trbuška, i gornji i doljnji. (*Tuna*, 146)
 ŠOLDA (obučen kao Tuna, oponaša i glas Tunin). Napravio sam si obadva trbuška – i gornji i doljnji. (Tuna je debeo i trbušat, pa si je Šolda morao napraviti veliki trbuh (Piščeva primjedba). (*Tuna*, 132).

Umanjenicu *trbušak* hrvatski rječnici ne bilježe: nema je u Akademijinu rječniku, a ni u suvremenim hrvatskim jednojezičnim rječnicima, a tako nema ni frazema. Umanjenica je zabilježena u Babića (1986, 84). Kozarac ju je upotrijebio u *Našem Pilipu* i to kao dio frazema (*Vienac*, 1887, god 19, br. 36, str. 562):

»Dotjera li do te točke, onda sav sretan kaže da napunio obadva „trbuška“, i onog donjeg i onog gornjeg (izpod i iznad remena).«

Imenica je u XIX. st. rijetka, pretragom Riznice²⁵ potvrđena je u Ante Kovačića, a u XX st. tek u Kolara, Kosora, I. G. Kovačića i Matoša. Frazem *napuniti obadva trbuška/najesti/najedati obadva trbuška* ne potvrđuje se u drugih autora pa se svakako može pripisati Kozarcu, ali se čini da je u Velikanoviću izdanju frazem „popravljen“, odnosno, jezično promijenjen i prilagođen. U *Našem Pilipu*, objavljenom za Kozarčeva života i vjernom Kozarčevu jeziku, u frazemu je genitiv: *i onog donjeg i onog gornjeg*, a u *Tuni* je taj genitiv promijenjen u akuzativ. Time se izgubilo na ekspresivnosti, ali i na razgovornosti i dijalekatnosti.

Druga je česta Tunina „prirječica“ frazemska rečenica: *Nek se pase!* Tuna ju izgovara osam puta, a kada ju je prvi put izgovorio, popraćena je bilješkom:

„TUNA. Na prozor možete. Gospodin nije od prozora ništa govorio. Pa nek se pase...!“ (*Tuna*, 105).

a u bilješci se tumači što frazem znači:

„Taj izraz znači znači: Pa neka ih ili: to se mene ništ ne tiče. Karakterizira lijenčine (Piščeva primjedba). (*Tuna*, 105).

Frazem se ne potvrđuje u ostalim Kozarčevim djelima (Petrović, 1997; 1999), ne potvrđuje se ni u rječnicima.

Kritici je posve promaknulo da se u *Tuni* govori romski. Dvoje je Roma u komediji, Šolda i njegova supruga Maruška. Njihovi dijalozi pričinjavaju se kao igre riječi,²⁶ međutim pozornije poniranje u tekst otkriva da je riječ o romskom jeziku. Godine 1879. u Zagrebu se na pozornici progovorio romski, a hrvatskoj je kazališnoj kritici to posve promaknulo. Zahvaljujem

25 http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/showrest_?kwic.6.1.10561.0.3.Cijelilir

26 Prema tumačenju Ljatifa Demira, igrom se riječi, prema turskom uzoru, može smatrati: ševeri, *peveri* što Šolda pjevuši.

kolegi Ljatifu Demiru koji mi je s romskoga preveo na hrvatski i protumačio mi podrijetlo pojedinih izraza.

Prvo pojavljivanje Roma Šolde na pozornici popraćeno je tumačenjem: „ŠOLDA (ciganskim naglasom)“ (*Tuna*, 121), a kada njegova Maruška progovori hrvatski ne razlikujući imenički rod, ponovno je dano tumačenje:

„Sve ja znam, sto tupoglavi Šolda nikad ne bi saznala. (Cigani nemaju spol i broj. (Piščeva primjedba).“ (*Tuna*, 125).

Piščeva je primjedba ovdje doista neočekivana, naime uz romske izraze i rečenice nema prijevoda ili tumačenja, a uz pogriješan rod – ima! Čini se da su „piščeve primjedbe“ primjedbe autora kazališnoga prijepisa koji nije prepoznao romski, ali (stilotvornu) pogriješku u rodu – jest. Valja napomenuti da i u *Teni* Romkinja Maruška ne razlikuje imenički rod, a ipak nema nikakve napomene.

„O crtavajući prizor u kojem Tena s prozora svoje kuće pokazuje Romkinji Maruški i okupljenim Romima sve što joj je Đorđe kupio, Kozarac progovara prvi put u *Teni* jezično stvarno – Romkinja ne razlikuje gramatičke kategorije – Đorđe je srednjega roda, a padež je izrečen prijedlogom, a ne nastavkom. Tako je Romkinjin nepravilni izraz suprotstavljen Teninom pravilnomu, tako se pojačava i komičnost prizora jer Romkinjini nepravilni gramatički oblici čine rimovane stihove:

„– I ovo je od Gjorgja! – podiže ona par mekanih visokih cipelica.

- Moje Gjorgje, moje bielo grožđe! – zareva Maruška.

- Da te kolera pojela! – zaurlaše cigani u jedan glas.

- I ovo je od Gjorgja! – pokaza Tena crljeni rubac.

- I to od Gjorgje – moje zlatno grožđe! – kukala Maruška.“ (Ham, 2009a, 63)

U *Tuni* Rom Šolda u trima različitim dijalozima izvikuje: „Čana, čane, čakrduše!/Čane, čane čakrdiše!“ (*Tuna*, 122, 123, 132), u didaskalijima naznačno je „ciganski“, ali nema ni tumačenja ni prijevoda. Rečenica doista zvuči kao igra riječi, međutim znači: *Znaš, znaš, okolišaš*.

„ŠOLDA. Ja skinem čakšire, pa ih prostrem po klupi, a ja legnem pod klupu. Zar to nije bilo na čakšire? (Veseo). Onda sam posto pandurom. Čana, čane, čakrduše!“ (*Tuna*, 122), „Huj, huj! Čane, čane, čakrdiše!“ (*Tuna*, 122), „MANDA. Bože, ta to je Tuna. Branko, jesi li ti... ŠOLDA (ciganski). Čane, čane, čakrdiše. Ja se znam preobući, da ni sam ne znam ko sam.“ (*Tuna*, 132).

Ljatif Demir smatra da je čane pogriješno zapisano (umjesto *č* trebalo bi *dž*) jer potječe od glagola *džanel* (znati). Tomu doista može biti tako jer u tekstu iz 1879., kada je napisan *Tuna*, nije moglo biti *dž* budući da *dž* tada nije bilo dijelom fonološkoga sustava hrvatskoga jezika pa se nije ni bilježilo. Moguće je da je zbog toga u izvorniku zabilježeno kao *č* – najbližiji

izgovor fonemu *dž*. Prepisivač to očito nije mogao znati (ili je zanemario), pa je zbog toga *č* ostalo.

Maruška, njegova supruga, na pozornicu izlazi pjevajući slavonsku pjesmicu. Pjesmica je doista slavonska, ikavska:

„U Ciganke lipe noge,

Jos su lipše crne oči.

Kako ne bi zavarala

Kad imade take oči.

Samo neka gledat u me,

Kad ti vraćam, dragi kume.“ (*Tuna*, 124).²⁷

U šaljivom se i prkosnom tonu Maruška obraća Šoldi:

„MARUŠKA. Devlešće. Meni može biti. Kokale, hi hi hi! (Zvrnda mu ispod nosa)...

ŠOLDA. Maruška, Maruška! Je li nečastivi s tobom?

MARUŠKA. S tobom! Kokale, s tobom! Hi hi hi!“ (*Tuna*, 125).

Prema interpretaciji Ljatif Demira, *devlešće* na lejaškom govoru romskoga jezika, u navedenom se kontekstu, može prevesti kao *pobogu!*, a *Kokale* kao *Koščati* (osoba koščate građe ili lica). Taj prijevod doista i odgovara tom kontekstu, Maruška se svom suprugu obraća u šali, nazivajući ga koščatim – poslije će Šoldina koščatost (mršavost) biti dio komičnoga zapleta kada se bude prerusavao u Tunu jer si mora napraviti *obadva trbuška, i gornji i doljnji*. To je popraćeno u didaskalijama komentarom: „Tuna je debeo i trbušat, pa si je Šolda morao napraviti veliki trbuh (Piščeva primjedba).“ (*Tuna*, 132).

Pretpostaviti se može da Kozarac nije znao govoriti romski, ali mu nije bio ni nepoznat. Romi su živjeli u Slavoniji Kozarčeva doba, naseljeni i zaposleni pa čak i mobilizirani (Šolda je bio „pandur“ – dakle, državni službenik)²⁸ i Kozarcu su poznate njihove životne navike. Opširnije o romskim životnim navikama govori u *Teni*, što je u cjelini postalo dostupno javnosti u Velikanovićevu izdanju (1937).²⁹ Uz to, neke su od romskih riječi zabi-

27 Slavonsku pjesmicu poslala je i Tena Leonu i to je valjda jedini pravi dijalekatni izričaj u cijeloj *Teni*. Pjesmica je objavljena u *Teni* tek 1937. u Kozarčevim sabranim djelima u Svesku VIII.: Moj stric i druge pripovijesti. Riječ je o prijepisu Kozarčeva rukopisa – međutim, prijepis je vjeran sadržaju, a ne Kozarčevu jeziku jer je jezik mijenjan.

28 Oširnije o položaju Roma u Slavoniji vidi: Vojak, 2005. U svezi s tim, Vojak bilježi da je Kozarac o Romima pisao u svoj djelima (*Biser-Kata, Tena, Turci u Karlovcu*), ali ne uočava upotrebu romskoga jezika.

29 *Tena* je prvi put objavljena u *Domu i svijetu* 1984. Jezično je vjerna Kozarčevu rukopisu, ali ne i sadržajno. Priređivač Eugen Kumičić brojne je dijelove *Tene* izostavio, a tako

lježene i u Akademijinu rječniku, a među njima i dva lika riječi kojom se Šolda služi u izravnom obraćanju, *šunti*:

„ŠUNTE, šunte, riječ, koja se reče ciganinu, kada se snjim govori, a znači: braco, brate. U Vukovu rječniku s naznač. akc. (braco!, kad se kazuje da je što govorio Ciganin; cf. mako), Kako cigani često idu kroz selo, već im i kažu: Ej, šunte, kud ćeš?

ŠUNTO, šunto, isto što i šunte, riječ kojom se uvodi u razgovor s ciganinom, a koja znači braco, brate. reče kumu (ciganinu): Šunto si, kume, sakri ti mene... Reku ciganinu: Ej, ti šunto, slabo si mi sikiru zanadio. U *Lici s naznačen. akc. zabilježio Bogdanović*“

Navedenim se likovima šunte i šunto može pridružiti i Kozarčev – Šoltin – on upotrebljava šunti u istom značenju u kojem je protumačeno u gornjem navodu, primjerice:

„ŠOLDA. No šunti - ako nisam kao ti - a ono sam pošteniji od tebe.“ (*Tuna*, 135), „ŠOLDA. A šta ti mrndaš, šunti?“ (*Tuna*, 136), ŠOLDA. Eto vidiš, da ružnim ništa od mene izvabiti nećeš, šunti.“ (*Tuna*, 136).

Osobit efekt postiže šunti u legendi o sudjelovanju Roma u Isusovu raspeću i prokletstvu da moraju krasti:

„ŠOLDA. Ciganin mora krasti. Vaš je zanat suditi, a ciganski krasti. Nismo mi krivi, što krademo, tako je Bog naredio. Kad su Isukrsta htjeli propeti, uzeše Ciganina, da ga na križ pribije, pa mu zato dadoše četiri gvozdene klina. A Ciganin se mislio: Šta ja šunti četiri klina potrošiti, kad mogu isti posao i sa tri obaviti. Pa Ciganin jedan klin ukrade. Odonda mora svaki Ciganin krasti.“ (*Tuna*, 122).

Vojak (2005) navodi isti ulomak iz *Tune*, govoreći o Kozarčevim opisima romskoga života kao o etnološkim prinosima, a ne samo književnim. Vrijedno je Vojakovo opažanje o Kozarčevu dobrom poznavanju romskih životnih navika jer podupire misao da je Kozarac poznao romski. Međutim, Vojak je u navodu promijenio *ja* u *je* i time promijenio značenje: „Šta *je* šunti četiri klina potrošiti, kad mogu isti posao i sa tri obaviti.“ (Vojak, 2005, 455). Moguće je da je riječ o zatipku, ali bez obzira na razloge promjene *ja > je*, mijenjaju se rečenični odnosi (time i značenje). U rečenici „Šta *ja* šunti četiri klina potrošiti“ *ja* i šunti ostvaruju apozicijski odnos (Katičić, 1986, 451), a u rečenici „Šta *je* šunti četiri klina potrošiti“ taj odnos ne postoji budući da je *ja* od osobne zamjenice postalo *je*: prezent pomoćnoga glagola biti u 3. os. jednine.

Moguće je i drugačije tumačenje oblika šunti, može se tumačiti kao imperativ glagola čuti > šunet, čuj > šun. *Ti* u šunti moglo bi biti od osobne zamjenice *ti > tu*. Budući da nemamo Kozarčev izvornik, ne znamo je li izvorno pisao sastavljeno *šunti* ili rastavljeno *šun ti* (*šun tu*), međutim Ljatić

---

i Kozarčevu analizu romskoga života u Slavoniji.

Demir predlaže da se prihvati tumačenje da je lik *šunti* postao od *šun tu!* i da se može prevesti kao *čuj!*. Valja uzeti u obzir da je Kozarčev tekst nastao prije najmanje 140 godina i da je Kozarac zabilježio onodobni romski jezik. U Akademijinu se rječniku, tumačeći *šunto* i *šunte* pozivaju na Karadžićev rječnik, a bit će 200 godina od njegova nastanka – svi se jezici mijenjaju, pa je tako malo moguće i da je romski nepromijenjen i okamenjen u tih 200 godina od kada je 1818. Vuk Stefanović Karadžić zabilježio *šunte* i *šunto*. U svakom slučaju, riječ je o riječi (riječima) iz romskoga jezika, a u oba slučaja *šunti* (i kao *braco!* i kao *čuj!*) služi kao poštapalica. Može biti u istim kontekstima bez promjena značenja tih konteksta:

„ŠOLDA. No šunti - ako nisam kao ti - a ono sam pošteniji od tebe.“ (*Tuna*, 135), „ŠOLDA. A šta ti mrndaš, šunti?“ (*Tuna*, 136), ŠOLDA. Eto vidiš, da ružnim ništa od mene izvabiti nećeš, šunti.“ (*Tuna*, 136).

Šunti > *braco*: No *braco* - ako nisam kao ti - a ono sam pošteniji od tebe. A šta ti mrndaš,

braco. Eto vidiš, da ružnim ništa od mene izvabiti nećeš, *braco*.

Šunti > *čuj*: No *čuj* - ako nisam kao ti - a ono sam pošteniji od tebe. A šta ti mrndaš, *čuj*.

Eto vidiš, da ružnim ništa od mene izvabiti nećeš, *čuj*“

Turci u Karlovcu

*Turci u Karlovcu*³⁰ trebala bi biti prva Kozarčeva komedija. Prikazana je u Zagrebu 3. studenoga 1878. uz Krežmin koncert, a prva je kritika, i to negativna, objavljena već sljedeći dan u *Narodnim novinama*. (Anonimno, 1878a). Sljedeća je 9. studenoga u *Viencu* gdje Šenoa (1878b.) prikazuje i kritizira komediju – kao tekst i kao izvedbu.³¹ Kritike ne donose ime autora komedije. U *Narodnim novinama*, uz program Krežmina koncerta, napisano da je autor Beleković, a Šenoa kaže da su *Turci* „izvorna novica od N. N.“ i da je „pisac novak“. Budući da je Hrvatsko zemaljsko kazalište u Zagrebu uz svoje programe redovito tiskalo i plakate i iako dostupan plakat s Krežmina koncerta i komedije *Turci u Karlovcu*, ne može nam pomoći

30 Dalje u tekstu: *Turci*.

31 Obje kritike citira i kometira Josip Bogner u svom radu *Dramatika Josipa Kozarca* (1934, 1993). Međutim, autori koji se bave Šeninom kritikom (a to su uglavnom svi oni koji pišu o Kozarčevim komedijama) ne uočavaju (ili ne žele uočiti) da Šenoina je kritika vrlo domišljata – ne kritizira zaplet i zamisao, kaže da je komedija dobro zamišljena, ali „djetinjski izvedena“. Da je Šenoa kritizirao zaplet i zamisao, kritizirao bi samoga sebe jer je zaplet njegove pripovijesti *Turci idu* isti kao u *Turcima u Karlovcu*: prerušavanje u Turke, lažni turski napad na grad radi susreta nesretno zaljubljenih i sretni ljubavni završetak. Objavljivanje Šenoine pripovijesti zavšeno je u 35. broju *Viencu* (objavljivana je od 30. do 35. broja), a kritika *Turaka* objavljena je u 45. broju.

pri izravnom određivanju autora – mimo običaja i za razliku od svih drugih plakata, ovdje ispod naslova komedije i podnaslova: „Izvorna šala u 1 činu, napisao“ slijedi bjelina – imena onoga koji je napisao – nema!³² Redatelj je Adam Mandrović. U Hrvatskoj se enciklopediji Mandroviću pripisuje da je režirao Kozarčevo djelo, ali se ne kaže koje.³³ Međutim, iz literature je poznato da je režirao i glumio u Tuni Bunjavilu (Anonimno, 1879; Trojan, 2007).

Usprkos nemogućnosti da na koji izravni način utvrdimo autora ili potvrdimo autorstvo Josipa Kozarca, Josip Bogner tvrdi:

„Međutim, »Narodne novine« objavljujući program Krežmina koncerta, napominju, da je pisac komedije Beleković. Dakle, Kozarac je kao autor ostao anonimno.“ (Bogner, 1934, 256).

Na temelju čega Josip Bogner tvrdi da je Kozarac autorom *Turaka*, ostaje nepoznanicom. Kada je riječ o prezimenu Beleković i ono je nepoznanicom. Vidačić (1951) donosi na 140 str. popis pseudonima i imena hrvatskih pisaca i javnih djelatnika, ali među njima nema ni imena ni pseudonima Beleković.

Ivo Bogner, 32 godine poslije Josipa Bognera, kao argument u prilog Kozarčevu autorstvu navodi da je Josip Bogner imao kazališni prijepis u rukama („pa mu treba vjerovati“) i da je Andrić komediju „pripisao Josipu Kozarcu, a da ovaj to uopće nije demantirao“ (Bogner, 1966, 42).

Velikanović je *Turke* objavio prema kazališnom prijepisu – međutim, jezik toga kazališnoga prijepisa ni po čem ne daje naslutiti da bi Kozarac bio autorom. Isto što se reklo u ovom radu o prilagodbi jezika *Tune Bunjavila*, može se reći i za prilagodbu u *Turcima* – Kozarac je 1878. pisao jezikom zagrebačke škole, a kazališni je prijepis pisan prema maretićevskoj normi. Uz to, sintaksa i leksik pa i kajkavski kojim su pisani dijelovi *Turaka* toliko se razlikuju od jezika Kozarčevih djela iz toga toba, pa i općenito, da je teško pronaći poveznice između *Turaka* i Kozarčeva jezika i djela.

Andrić 1895. u *Spomen-knjizi* navodi Josipa Kozarca u popisu kazališnih predstava kao autora komedije *Turci u Karlovcu*, ali navodi i da je autor *Tome Bunjavila* (Andrić, 1985, 120–121). Kozarac nije demantirao ni jedno ni drugo, iako je *Spomen-knjiga* objavljena za njegova života, pa ipak komediju nazivamo *Tuna Bunjavilo*, a ne *Toma*.

Komedija *Turci u Karlovcu*, čini se, pobuđivala je ipak sumnju. Šrepel (1890) smatra da je Kozarac jednu od svojih komedija, bit će *Turke*, preuzeo

32 Plakat se čuva u Muzeju grada Zagreba. Dostupan je u monografiji o Franji Krežmi, Fajdetić, 1982., sedmi plakat, stranice neobrojčane.

33 Mandrović, Adam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 3. ožujka 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=38585>.

od Tordinca. Kozarac nije na to reagirao.³⁴ Komedija se u literaturi povezuje uz Tomićeva *Zatečenog ženika* i Jorgovanovićev feljton *Turci idu* u *Obzoru* (Nemec, 1997, 12); Šenoinu pripovijest *Turci idu* iz *Vienca* (Hećimović, 1997); bilješku o lažnim vijestima da Turci nadiru prema Karlovcu od 23. rujna 1878. objavljenu u *Obzoru: Domaće vesti. Panički strah u Karlovcu i Hanibal ante portam*.

Kozarac je samomu sebi pripisao izravno *Tartufova unuka*, neizravno i prepoznatljivo komediju *Tuna Bunjavilo* (Kozarac, 1900; Klaić, 1905; Marković, 1951), ali *Turke u Karlovcu* – ne! Zdenka Marković pretpostavlja da tu komediju spominje u pismima Petru Markoviću (Marković, 1951, 233), ali je to Ivo Bogner doista argumentirano opovrgnuo – ne činjenicu da je Kozarac napisao *Turke*, nego da ih spominje u pismu Petru Markoviću (Bogner, 1966, 43–44).

Pokušaj da se jezičnom analizom potvrdi ili zaniječe Kozarčevo autorstvo, bit će nepotpun kao i za *Tunu Bunjavila* – kazališni prijepis ne može biti vjeran jeziku iz 1878. jer su slovopis, pravopis i morfološko ustrojstvo prilagođeni i ovdje maretićevskoj normi. Preostaju sintaksa, leksik i stil, a u *Turcima* i izbor narječja kojim govore likove.

U *Tartufu* i *Tuni* govori se štokavski, u *Tuni* se prepoznaje i slavonski dijalekt. *Turci* su u dijalozima „jurista“ pisani doista brižnom štokavštinom, bez slavonizama. Bartol grof Vitezić, koji se preoblači u Turčina, u svojoj štokavštini ima obilje turcizama – *bre*, *đaurin*, *đaurski* (*kaurin*, *kaurski*) *jogunica* – što je na razini očekivanja i pomaže karakterizaciji lika. Sluga Miško govori kajkavski.

Josip Bogner (1934, 258) postavlja normu za ocjenu jezika i stila u *Turcima* – rečenice i dijalozi su dugi, novelistički (a ne dramski). Ponoviti će to svi kritičari poslije njega i to je naravno točno, u odnosu na prethodne dvije komedije, rečenica je drugačija – uglavnom su složene rečenice i to zavisno složene, a pojedini dijalog može biti i dulji od jedne stranice teksta tako da prerasta u svojevrzni monolog. Predikatni je instrumental čest:

„Ti postaješ *ujedljivim*.“ (*Turci*, 149), „... opozivlje svoje obećanje biti mu *suprugom*.“ (*Turci*, 152), „Ona je odlučila ostati *djevojkom*. Bartol pak ostade *neženjom*... To dakle da je *uzrokom*“ (*Turci*, 153).

Frazemi su često knjiški: „*tirolska punoljetnost*“ (*Turci*, 148) „*prekoračiti Rubikon*“ (*Turci*, 150), a nekoliko je i latinskih: „*Nulla regula sine exceptione*“ (*Turci*, 149) „*Conditio sine qua non*“ (*Turci*, 154), „*Si tacuisses - -*“ (*Turci*, 184). Budući da ih izgovaraju „juristi“, na razini očekivanja su.

U tekstu su i brojne tuđice koje su doista, u usporedbi s prethodnim komedijama, ali s Kozarčevim jezikom u cjelini, neuobičajene:

34 Tomu se argumentirano suprotstavlja Ivo Bogner. (1966, 41–43).

„delikatno“ (*Turci*, 149), „insinuacijama, famoznog, mèsalliancu“ (*Turci*, 150), „verificirao“ (*Turci*, 151), „kolosalno, ultimo, rekognosticirati“ (*Turci*, 155), metamorfoziram“ (*Turci*, 173), „blamirao se“ (*Turci*, 185), „indignirana“ (*Turci*, 186), „galatno“ (*Turci*, 186).

Sluga Miško govori kajkavski. I tu je Josip Bogner postavio normu, a ponavljat će ju svi kritičari poslije njega:

„da bi malo osvježio radnju i unio u nju života, Kozarac je uveo i među svoje likove starog slugu Miška, koji bi trebao da bude komični lik... je mislio da će njegov kajkavski dijalekat biti dovoljan za komički efekt“ (Bogner, 1934, 258).

Bogner (1934, 258) smatra da su *Turci* potaknuti vijesti iz *Obzora* o Turcima koji prijete Karlovcu, a po svem će i biti tako. *Obzorove Domaće viesti* govore isto što govori i Labudička u *Turcima*:

„Domaće viesti, 23. rujna 1878. Panički strah u Karlovcu. Iz Karlovca bježe na vrat na nos... U Karlovcu se oružaju vatrogasci; oko Karlovca napuštaju vodu u obkope; iz Karlovca telegrafiraju na sve strane za pomoć, a zašto? Zato jer se nekome sanjalo, da su Turci, nevidjeni i nečuvjeni, na jednoč se stvorili u nekakvoj šumi pred Karlovcem pa će nahrupiti na Karlovac“ (Anonimno, 1878).

Labudička govori isto:

„Turci se primiču Karlovcu!... Nas nekoliko skupismo najpotrebnije, pak pobjegosmo... 364 građana javilo se je dobrovoljno za obranu grada. kadeti odoše Turcima u suret, a s njima i vatrogasci.. u opkope vodu napustiše...“ (*Turci*, 165).

I napokon, Bartol Labudički daje „današnji Obzor“ da pročita što se u *Obzoru* veli o Turcima u Karlovcu. (*Turci*, 187). Valja stoga upozoriti na vrlo tijesan vremenski razmak – vijest je objavljena 23. rujna, a komedija je na pozornici već 3. studenoga. To znači da je dvadesetogodišnji književnik početnik Slavonac štokavac Josip Kozarac za mjesec dana napisao³⁵ svoju prvu komediju i to nezanemarivi dio te komedije na kajkavskom. Kada bi tomu bilo tako, moralo bi se povesti računa da se s kajkavskim Kozarac nije susretao u toj mjeri da bi se služio njime kao svojim štokavskim. Rođen u štokavskim Vinkovcima, školovan u štokavskim Vinkovcima iz Vinkovaca odlazi u Beč i u vrijeme nastanaka *Turaka* na trećoj je godini studija u Beču.

U Pripovijesti *U crkvi ćeš biti štovana* 1878., koja je njegovo prvo veće prozno djelo, spominje svoje prijatelje:

„A baš smo se našla nas četvorica! Neće ni na sudnjem danu tako biti... Ličanin, Dubrovčanin, Slavonac, Zagorac. Šta više... Šumar, slikar, farmacej, jurista!“ (Kozarac, 1878, 42).

35 Trebalo je vremena i za uprizorenje, a ono je prema Šeninim riječima vrlo loše: „Uzmite još i to da glumci nisu osobito znali uloga...“ (Šenoa, 1878b).

Tu bi mogao biti dodir s kajkavskim – prijatelj Zagorac. Vezu je uočio Švigelj, ali ju drugačije interpretirao:

„Zanimljivi su i jezični utjecaji u slučaju danas nepoznatog Kozarčevog druga iz Zagorja, o kojem priča Kozarac u svojoj pripovijesti »U crkvi bit ćeš štovana« (Obzor 1878, br. 42-50 [osim 45] od 20. II do 1. III t. g.). To je u određenoj vezi s kajkavskim narječjem sluge Miška u »Turci u Karlovcu«!³⁶ (Švigelj, 1978, 283).

Međutim, kajkavština je takva da ju nije mogao napisati štokavac koji nije izvorni kajkavac i koji je kajkavštinu nije učio. Uz to, bilo bi to jedino njegovo kajkavsko djelo. To budu sumnju u autorstvo, ako ne cijele komedije, a ono barem kajkavskih dijelova. Miškovih je dijaloga mnogo, a na pune je dvije stranice, cijeli Prizor osmi, njegov monolog:

„MIŠKO (*uđe s gorućom svijećom, utrne svjetiljke i odmakne prostrti stol u jedan kut pozornice*). Kak je to, da gospoda vre spati ideju? (*Sjedne*). Ja se borme ne srdim! A je bogme, bum se barem i ja mogel jenkrat prav počinuti. A ove dve stranske gospe takajše vre spiju. A Bog zna, je li to istina, kaj mi njihov kučiš martin pripovedal, da su Turčini vu Karlovec došli? A je bogme! Ja sem si već predi rekel, da bu tak došlo. Prav nam budu kad smo s Mađari, koji s Turčinom držiju...“ (*Turci*, 174). „Plebanušev špan, Martinov Joža, Jurić ž Žabnaka... Ali da se ja namerim tak na kakvega Turčina, pak da se ž njim zestanem... No taj bi si vevrek zapametil Miška z Jablanovca“ (*Turci*, 175).

Na temelju dostupnih opisa kajkavštine u XIX. st (Kristijanović, 1837; 1840) i suvremenih radova (Štebih, 2010; 2012) u Miškovu se jeziku prepoznaje razgovorna gradska kajkavština. Kolebanja koja se uočavaju, primjerice u upotrebi prijedloga *s/ž/z* (*s Mađari, ž Žabnaka, z Jablanovca*) mogu se pripisati i prepisivačevu (ili priređivačevu) peru, ali kako nemamo izvornik, teško je tvrditi.

Prilog sumnji da Kozarac nije autorom, ako ne cijele komedije, a ono kajkavskih dijelova, kajkavizmi su u i drugih likova, a ne samo u Miška. Tako Labudićka, koja inače besprijekorno govori štokavski – književni jezik svojega doba – kaže da nije *zvedljiva*³⁷ (164) i da ne vjeruje u *coprarije* (184). Kozarac inače ne upotrebljava *zvedljiv*, nego *znatiželjan*; ne upotrebljava *coprarija*, nego u sličnom značenju *začarati*, *vještica* (a ne *coprnica*) *vračati*.

36 Međutim, Kozarac u *U crkvi bit ćeš štovana* ne „priča o svom drugu iz Zagorja“, nego ga samo spominje.

37 Jekavizrani kajkavizam *zvedljiv*. Rijedak je u hrvatskih književnika XIX. st., a potvrđuje se ponajviše u Šeno i Kovačića. http://riznica.ihjj.hr/philocgi-bin/showrest_?kwic.6.1.2773.0.9.Cijelibr Bilježi ga i Akademijin rječnik.

Zaključak

Na temelju jezičnoga opisa Kozarčeva djela i poznavanja njegova jezika (Ham, 1993), sa sigurnošću možemo reći da je Kozarac autorom dviju komedija, *Tartufova unuka* (1879) i *Tuna Bunjavila* (1879). Budući da je *Tartufov unuk* objavljen za Kozarčeva života, objavljen je nepromijenjena slovopisa, pravopisa i jezika. Izvornost Kozarčeva jezika omogućuje i pouzdani i potpuni jezični opis jer opisujemo Kozarčev jezik, a ne jezik priređivača. *Tuna Bunjavilo* objavljen je 1939., prilagođena jezika. Izvornik nam nije poznat, a komedija je objavljena prema kazališnom prijepisu. Time je onemogućen posve pouzdani i potpuni jezični opis jer bi govoriti o slovopisu, pravopisu i morfološkom ustrojstvu značilo govoriti o priređivačevu slovopisu, pravopisu i morfološkom ustrojstvu. Ipak, u *Tuni Bunjavilu* dosta je jezičnih sastavnica, sintaktičkih i osobito leksičkih koje omogućuju prepoznavanje Kozarčeva jezika i u prilagođenoj inačici. Uz to, Kozarac je i sam u svojim pismima potvrdio autorstvo *Tune Bunjavila* (Marković, 1951; Bogner, 1966). Valja naglasiti da u *Tuni* Kozarčevi likovi Romi govore i romski, što je u kritici ostalo nepaženo. *Turci u Karlovcu* komedija je objavljena 1939. i kao *Tuna Bunjavilo*, prema kazališnom prijepisu, ali godinu dana starijem, iz 1878. Smatra se najmlađom Kozarčevom komedijom. Međutim, Kozarac nije potvrdio autorstvo te komedije, a prema jezičnim obilježjima može se smatrati da Kozarac ili nije autorom ili je suautorom. Naime, nezanemarivi je dio komedije napisan kajkavski – riječ je o dijalozima i monologu sluge Miška koji govori razgovornom kajkavštinom svojega doba. Posve je razložno pretpostaviti da Kozarac, kao rođeni štokavac odgojen u štokavskom okružju, nije znao kajkavski, barem ne tako dobro, da bi mogao napisati književno djelo na kajkavskom.

Literatura

- Andrić, Nikola (1895). *Spomen-knjiga Hrvatskog zemaljskog kazališta*. Zagreb: Tiskarski zavod „Narodnih novina.“
- Anonimno (1878). Domaće viesti. Panički strah u Karlovcu i Hanibal ante portam. *Obzor*, 8/218. 23. rujna 1878.
- Anonimno (1878a). Bilješka o praizvedbi „Turci u Karlovcu“ i Krežminom koncertu. *Narodne novine*, 253. 4. XI. 1878.
- Anonimno (1879). Prikaz lakrdije u dva čina „Tuna Bunjavilo - Lopov A. Dumas – Živio A. Dumas!“ *Obzor*, 63. 17. III. 1879.
- Anonimno (1894). Josip Kozarac. *Dom i svijet*, 1. 16.
- Babić, Stjepan (1986). *Tvorba riječu u hrvatskom književnom jeziku*.

Zagreb: JAZU i Globus.

- Batušić, Nikola (1986). *Hrvatska drama 19. stoljeća*. Split Logos.
- Bogner, Ivo (1966). Slabo poznati Josip Kozarac. *Revija*, 6/2, str. 41–57.
- Bogner, Josip (1934). Dramatika Josipa Kozarca. *Hrvatsko kolo*, 15, str. 256–265.
- Bogner, Josip (1993). *Studije i portreti*. MH Vinkovci: Vinkovci, HAZU Centar za znanstveni rad Vinkovci.
- Brozović, Dalibor (1976). O suvremenoj morfološkoj normi jezičnog standarda i o morfološkim značajkama standardne štokavštine uopće. *Jezik*, 24/1–3, str. 109–114.
- Fajdetić, Vladimir (1982). *Franjo Krežma (1862-1881)*. Osijek: Zajednica kulturnih djelatnosti.
- Georgijević, Krešimir (1934). *Novija hrvatska komedija (od ilirskog pokreta do kraja X veka)*. Beograd: Narodna štamparija.
- Ham, Sanda (1993). *Jezik Josipa Kozarca*. FF. Zagreb. (doktorski rad u strojopisu)
- Ham, Sanda (2009). „Pristup jeziku Josipa Kozarca”. Šokačka rič 6, Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt, ur. Anica Bilić, ZAKUD, Vinkovci, str. 231–289.
- Ham, Sanda (2009a). Govori li Kozarčeva Tena slavonski? *Jezik*, 56/2, str. 53–64.
- Ham, Sanda (2011). „Upućivačko vezno značenje pokaznih zamjenica u jeziku Josipa Kozarca.“ Šokačka rič 8, Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa slavonski dijalekt, održanoga u Vinkovcima 12. i 13. studenoga, ur. Anica Bilić, ZAKUD, Vinkovci, str. 191–200.
- Hećimović, Branko (1997). „Josip Kozarac između pučke komedije i Molièrea“ 3. *Dani Josipa i Ivana Kozarca*, ur. Martin Grgurovac, Privlačica, Vinkovci, str. 71–78.
- Ivakić, Joza (1907). *Književni rad Josipa Kozarca*. Karlovac: Knjižnica Narodnoga glasa.
- Ivšić, Stjepan (1913). Današnji posavski govor. *Rad JAZU*, 196, 197. Zagreb.
- Kajtazi, Veljko (2008). *Romano-kroacijako thaj Koroacijako-romano alavari. Romsko-hrvatski i Hrvatsko-romski rječnik*. Zagreb: Odjel za orijentalistiku HFD. »Kali Sara«, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH.
- Kalenić, Vatroslav (1965). *Jezik i umjetnički izraz Augusta Šenoè*. Ljubljana. (doktorski rad u strojopisu)
- Klaić, Vjekoslav (1905). Mile uspomene (1883. – 1889.). *Hrvatsko kolo*,

- 1, str. 183–196.
- Katičić, Radolav, (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: JAZU i Globus.
- Katičić, Radolav (1999). *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb: HS.
- Kozarac, Josip (1879). Tartufov unuk. *Slavjanski almanah*, 1, str. 267–319.
- Kozarac, Josip (1878). U crkvi bit ćeš štovana. *Obzor*, 42/50.
- Kozarac, Josip (1900). Autobiografija. *Život*, 1, str. 3–6.
- Kozarac, Josip (1937). *Moj stric i druge pripovijesti*. Zagreb: St. Kugli.
- Kozarac, Josip (1939). *Tartufov unuk i druge drame*. Zagreb: St. Kugli.
- Kristijanović, Ignac (1837). *Grammatik der kroatischen Mundart*. Zagreb.
- Kristijanović, Ignac (1840). *Anhang zur Grammatik der kroatischen Mundart enthält eine Sammlung der nothwendigsten Wörter in der Kroatischdeutschen und deutsch-kroatischen Mundart*. Zagreb.
- Maretić, Tomo (1910). Jezik slavonskijeh pisaca. *Rad JAZU*, 180. Zagreb.
- Marijanović, Luka (2016). „Josip Kozarac i biskup Josip Juraj Strossmayer. (Prilog biografiji Josipa Kozarca).“ *Knjiški Krnjaš I. - II. : Zbornik radova znanstvenih skupova Ivanu Kozarcu, o 130. obljetnici rođenja i 105. godišnjici smrti, Vinkovci, 16. studenoga 2015. [i] Josipu Kozarcu, u povodu 110. obljetnice smrti*, ur. Anica Bilić, Vinkovci, str. 113–132.
- Marković, Zdenka, (1951). „Pisma Josipa Kozarca Petru Markoviću.“ *Građa za povijest hrvatske književnosti JAZU*, 21, str. 221–233.
- Mažuranić, Antun (1868). *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole, Dio I: Rěčoslovje*. Zagreb.
- Ogrizović, Milan (1907). *Hrvatski pripovijedači*. Zagreb.
- Petrović, Bernardina (1997). O frazeologiji Josipa Kozarca. *Riječ*, 3/1, str. 88–106.
- Petrović, Bernardina (1999). „Nacrtak za frazeološki rječnik Josipa Kozarca.“ *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, ur. Marko Lukenda, MH, Vinkovci, 17, str. 87–100.
- Nemec, Krešimir (1977). „Predgovor.“ *Josip Kozarac, Izabrana djela*. Zagreb.
- Sekereš, Stjepan (1984). Sintaksa rečenice u Kozarčevim „Mrtvim kapitalima“. *HAZU, Radovi Centra za znanstveni rad Vinkovci*, 5, str. 45–75.
- Šenoa, August (1878b). Praizvedba Turci u Karlovcu. *Vienac*, 10/45, str. 727–728.
- Šenoa, August (1878). Turci idu. *Vienac*, 10/30–35.

- Šrepel, Milivoj (1890). *Tordinac. Odabrane crtice i pripoviesti*. Zagreb: MH.
- Štampar, Emil (1850). „Josip Kozarac.“ *Djela Josipa Kozarca*, Zagreb, str. 7–42.
- Štebih Golub, Barbara (2010). *Germanizmi u kajkavskome književnom jeziku*. Zagreb: IHJJ.
- Štebih Golub, Barbara. „Ignac Kristijanović i njegova slovnica kajkavskoga književnog jezika.“ *Gramatika horvatskoga narječja*, IHJJ, Zagreb, str. 244–356.
- Šurmin, Đuro (1898). *Povjesti književnosti hrvatske i srpske*. Zagreb
- Švangelj, Dionizije (1979). „Dramski rad Josipa Kozarca“. *Dani Hvarškoga kazališta, Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, ur. Boris Senker, Vinka Glunčić-Bužančić, Split, 6/1, str. 266–284.
- Trojan, Ivan (2007). „Uprizorenja komedija Josipa Kozarca.“ *OS lamnigu - treći Zbornik izabranih radova VII. saziva međunarodnog znanstvenog skupa modernitet druge polovice dvadesetog stoljeća, Ivan Slamnig – Boro Pavlović, postmodernitet*, ur. Goran Rem, FF. Osijek, str. 155–163.
- Ujević, Mate (1941). *Plodovi srca i uma, Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola, treći dio, hrvatska književnost od narodnog preporoda do danas*. Zagreb: Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare.
- Veber, Adolfo (1876). *Slovnica hrvatska*. Zagreb.
- Vidačić, Marcel (1951). „Pseudonimi, šifre i znakovi pisaca iz hrvatske književnosti“. *Građa za povijest hrvatske književnosti JAZU*, 21, str. 7–141.
- Vlatković, Dijana; Demir, Ljatif (2019). *Kroacijako-romano alvari. Hrvatsko-romski rječnik*. Zagreb: »Kali Sara«, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH.
- Vojak, Danijel (2005). Bilješke iz povijesti Roma u Slavoniji, 1850.-1941. *Scrinia Slavonica*, 5, str. 432–461.

The Language of Kozarac's Comedies

Summary

The first comedy by Josip Kozarac was *Tartufov unuk* (*Tartuffe's Grandson*) published in *Slavjanski almanah* (Slavic Almanac) in 1879 and the second time in *Sabrana djela Josipa Kozarca* (*The Collected Works of Josip Kozarac*) half a century later. In addition to the second publication of *Tartuffe's Grandson*, the Collected Works also included the comedies *Tuna Bunjavilo* and *Turci u Karlovcu* (*The Turks in Karlovac*) that were published for the first time. All three comedies have been written about so far, but they were only considered as dramatic and/or literary works, and no attention has been paid to their language. The language of these comedies could be particularly interesting to literary history, because the language of the first edition differs significantly from the language in the repeated edition. A more thorough linguistic analysis of the comedy *Turks in Karlovac* even casts the shadow of doubt about Kozarac's authorship of that work.

The paper describes the language of the aforementioned Kozarac's comedies, they are compared to each other, but they are also compared to Kozarac's prose works.

Keywords: comedies by Josip Kozarac, Croatian language in the 19th century, Croatian language in the 1930s, linguistic adaptations.